Jacek SOBCZAK
Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa
Maria GOŁDA-SOBCZAK
Kolegium Europejskie w Gnieźnie
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Problem rejestracji kościołów i związków wyznaniowych w polskim systemie prawnym

Po odzyskaniu niepodległości po I wojnie światowej utrzymano w odrodzonej Rzeczpospolitej moc prawną przepisów okresu zaborczego, a w konsekwencji związaną z tym niejednolitość systemów administracji. W sposób milczący uznano także zasadę obligatoryjnej przynależności obywateli do któregokolwiek z uznanych związków wyznaniowych. Prawo Polski przedwrześniowej odróżniało związki religijne uznane, posiadające charakter uznanej przez państwo osoby prawnej, których stosunek do państwa łącznie ze statusem organizacyjnym został ustawowo określony i związki religijne nieuznane, które korzystały z prawa wolnego wyznawania wiary i wykonywania obrzędów. Ta wolność wyznań nieuznanych wynikała wprost z art. 111 Konstytucji marcowej poręczającej wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania[1]. Jednocześnie art. 116 nakazywał uznania *de iure* nowych wyznań, o ile nie sprzeciwiało się to porządkowi publicznemu. Według przedwojennej pracy J. Sawickiego określenie związek religijny użyte w treści art. 113–116 Konstytucji to „zorganizowana społeczność ludzka, oparta na wewnętrznej wspólnocie wyobrażeń, przekonań i doświadczeń religijnych, należących do niej jednostek i uosabiająca odrębny typ wyznaniowy, która organizuje wszystkich swoich członków w dążeniu do wspólnego celu religijnego tymi samymi środkami, obejmuje i normuje całość życia religijnego swych członków […] niepodporządkowana w tej dziedzinie żadnej innej społeczności i sama sobie wystarczająca i niezależna”[2]. Przez całe międzywojenne dwudziestolecie władze publiczne nie uznały

[1] H. Świątkowski, *Niektóre aspekty prawne stosunku państwa do wyznań w Polsce przedwrześniowej*, „Państwo i Prawo” 1959, z. 1, s. 27–43.

żadnego nowego wyznania, które mogłoby mieć charakter konkurencyjny wobec dominującego faktycznie Kościoła rzymskokatolickiego, który w myśl art. 114 Konstytucji zajmował „naczelne stanowisko wśród równoprawnych wyznań". Tak więc praktyka administracyjna poszła w kierunku przeciwnym niż wskazania Konstytucji. W rezultacie takie związki religijne jak Kościół narodowy, Anglikański, Kwakrów, Metodystów oraz szereg innych pozostawały pod względem prawnym w sytuacji kościołów nieuznanych. W byłym zaborze pruskim sytuacja wyglądała nieco inaczej i kościoły: Metodystów, Kwakrów i Anglikański należały do związków uznanych, natomiast w byłym zaborze rosyjskim Kościół Anglikański, niemający uregulowanej sytuacji prawnej i skupiający niemal wyłącznie obcokrajowców oraz nawróconych Żydów, został włączony w 1933 r. do Jednoty Wileńskiej, jako oddzielny dystrykt z siedzibą w Białymstoku[3]. Powodowało to często szykany w stosunku do wyznawców i duchownych. Sytuacja prawna Kościoła prawosławnego została uregulowana przy uznaniu zasady autokefalii tego Kościoła w Polsce (czyli jego odrębności od innych cerkwi i samodzielności ustrojowo-organizacyjnej) dekretem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 18 listopada 1938 r.[4] Zmiany wprowadzone zostały już po II wojnie światowej[5]. Sytuację prawną regulował także zatwierdzony z upoważnienia tego dekretu statut wewnętrzny Kościoła, co stało się rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r.[6] W myśl art. 9 ust. 1 głową Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, jego naczelnym zarządcą i przedstawicielem we wszystkich stosunkach wewnętrznych i zewnętrznych jest Metropolita będący równocześnie Arcybiskupem Diecezji Warszawskiej i Hieroarchimandrytą Ławry Poczajowskiej. Kościół stanowić miał jedną metropolię dzielącą się na diecezje zarządzane przez biskupów diecezjalnych (art. 24 i 25 dekretu). W myśl art. 83 dekretu w ciągu dwóch lat od wejścia w życie dekretu Sobór Biskupów miał

---

[2] J. Sawicki, *Studia nad położeniem mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 106 i n.; J. Abraham, *Konstytucja a stosunki wyznaniowe i Kościół*, w: *Nasza Konstytucja*, Kraków 1922, s. 112–134.

[3] M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej. O stosunku państwa do Kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004, s. 196.

[4] Dz. U. RP. 1938, Nr 88, poz. 597.

[5] Dz. U. 1945, Nr 48, poz. 271 i 273.

[6] Dz. U. RP. 1938, Nr 103, poz. 679; H. Świątkowski, *Stan prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (w zarysie)*, „Głos Sądownictwa" 1939, z. 7–8, s. 4.

ustalić liczbę oraz granice terytorialne diecezji, dekanatów i parafii, co jednak wymagało zgody Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Ograniczeniem autonomii Kościoła było to, że Sobór Generalny mógł zwołać metropolita jedynie po porozumieniu z ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego na podstawie orędzia Prezydenta Rzeczypospolitej, a na posiedzeniu mogli być z mocy dekretu obecni przedstawiciele Rządu, którym służyło prawo zabierania głosu poza kolejnością mówców oraz możliwość składania oświadczeń i wniosków (art. 10 ust. 2 i 4 dekretu). Najliczniejszy z kościołów ewangelickich – Kościół Ewangelicko-Augsburski posiadający swoich wyznawców głównie w województwach zachodnich, według międzywojennych szacunków w 65% byli to Niemcy. Bardzo późno doczekał się uregulowania swojej sytuacji[7]. Dopiero 25 listopada 1936 r. uchwalony został przez Radę Ministrów projekt o stosunku państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, a 17 grudnia 1936 r. Rada Ministrów zatwierdziła statut wewnętrzny Kościoła[8]. Regulacją objęto parafie Ewangelicko-Augsburskie na całym obszarze Polski oraz parafie (gminy, zbory) Luterskie i Augsburskie, które należały do Kościołów Ewangelicko-Unijnych, Kościoła Staroluterskiego i Ewangelickiego Kościoła Wyznań Augsburskiego i Helweckiego, a ponadto Braci Morawskich (Hernhutów)[9]. W myśl dekretu biskup Kościoła Ewangelickiego-Augsburskiego sprawuje kierownictwo duchowe tegoż Kościoła, reprezentuje go i jest dożywotnio Prezesem Synodu i Prezesem Konsystorza. Z załącznika, jaki towarzyszył dekretowi wynika, że w ramach Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego miało istnieć 10 diecezji (warszawska, płocka, kaliska, piotrkowska, lubelska, łódzka, wołyńska, wileńska, śląska, wielkopolska), na które składać się miało 117 parafii i 40 kościołów filialnych. Funkcjonowanie Żydowskiego Związku Wyznaniowego ustalono rozporządzeniem Pre-

---

[7] K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1988 s. 212–234.

[8] Dz. U. RP. 1936, Nr 88, poz. 613, do tekstu dekretu zmiany zostały wprowadzone po II wojnie światowej Dz. U. 1945, Nr 48, poz. 271 i 273 oraz Dz. U. 1946, Nr 54, poz. 304, 1947 Nr 52, poz. 272.

[9] Dekret z dnia 19 września 1946 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej Dz. U. 1946, Nr 54, poz. 304. Dekret został wydany na podstawie ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretu z mocą ustawy w formule "Rada Ministrów postanawia, a Prezydium Rady Narodowej zatwierdza, co następuje [...]".

zydenta RP z mocą ustawy z 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego[10]. Rozporządzeniu temu towarzyszy załącznik zawierający przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województwa śląskiego. Przewidziano w nim, że Żydzi będący mieszkańcami Rzeczpospolitej Polski z wyjątkiem województwa śląskiego tworzą Związek Religijny, publiczno-prawny. Związek Religijny składa się z gmin. Na jego czele stoi Rada Religijna Gmin Żydowskich. Załącznik odróżnia gminy większe od gmin mniejszych, przewidując, że całością spraw kierować będzie Rada Religijna wybierana na 5-letnią kadencję składająca się z 34 świeckich członków Żydowskiego Związku Religijnego i z 17 rabinów[11]. W istocie rzeczy rozporządzenie to rozciągało moc obowiązującą dekretu z dnia 7 lutego 1919 r. o zmianach w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na terenie b. Królestwa Kongresowego[12] oraz utrzymanych przez tenże dekret w mocy postanowień rozporządzenia z dnia 1 listopada 1916 r. o organizacji Żydowskiego Towarzystwa Religijnego – rozciąga się na województwa: krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie, oraz na województwa: poznańskie i pomorskie. W drodze rozporządzenia Prezydenta RP z mocą ustawy z dnia 22 marca 1928 r. ustalono stosunek państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego nieposiadającego hierarchii duchownej[13]. Rozporządzenie to zostało zmienione po zakończeniu II wojny światowej[14]. Ten niewielki Kościół istnieje po dzień dzisiejszy. Obecnie przewodniczącym Naczelnej Rady tego Kościoła jest Mieczysław Kapłanow, a siedzibą Kościoła Suwałki. Natomiast ustawowej regulacji doczekały się Muzułmański Związek Religijny[15] i Karaimski

---

[10] Dz. U. RP. 1927, Nr 91, poz. 818 i Dz. U. 1928, Nr 52, poz. 500.

[11] W kwestii sytuacji prawnej gmin żydowskich zob. J. Grynsztejn, I. Kerner, *Przepisy o organizacji gmin wyznaniowych żydowskich*, Warszawa 1969, s. 61–78.

[12] Dz. Praw Państwa Polskiego Nr 14, poz. 175.

[13] Dz. U. RP 1928, Nr 38, poz. 363.

[14] Dz. U. 1945, Nr 48, poz. 273.

[15] Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. *o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1936, Nr 30, poz. 240, zm. Dz. U. 1945, Nr 48, poz. 271 i 273; J. Sobczak, *Położenie prawne tatarskich wyznawców islamu w II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczny" 1988, t. LXXIX, z. 3, s. 501–521; tenże, *Problem sytuacji prawnej ludności muzułmańskiej w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa w Warszawie", seria Prawo,

Związek Religijny[16]. Kościołem nieuznanym, z wyjątkiem ziem byłego zaboru rosyjskiego, był Kościół Starokatolicki[17] oraz Kościół Mariawicki[18], ale próba regulacji ustawowej jego sytuacji nie udała się[19]. W styczniu 1927 r. władza tego ostatniego uchwaliła statut wewnętrznego ustroju polskiego autonomicznego starokatolickiego kościoła mariawitów. Ponieważ statut ten pod naciskiem Kościoła katolickiego nie uzyskał zatwierdzenia, przeto stosunki wzajemne kościoła mariawickiego z państwem opierały się nadal na przepisach zaborczych. W okresie międzywojennym podjęto także próbę uregulowania stosunków prawnych państwa z Ewangelickimi Kościołami Unijnymi oraz Kościołem Ewangelickim Augsburskiego i Helweckiego Wyznania z superintendentruą w Stanisławowie oraz z Wileńskim Kościołem Ewangelicko Reformowanym (Jednota Wileńska) i Kościołem Ewangelicko Reformowanym z Konsystorzem w Warszawie – jednak z różnych przyczyn nie doszło do wydania stosownych aktów normatywnych. Nie powiodły się także próby regulacji sytuacji prawnej Menonitów ani zapomnianego w literaturze Polskiego Narodowego Kościoła Prawosławnego. Ten ostatni uznawany był *de iure* w byłym zaborze rosyjskim[20]. Fakt, że w okresie międzywojennym nie wydano przepisów regulujących zgodnie z Konstytucją, położenie prawne kościołów i związków wyznaniowych uznanych przez byłe państwa zaborcze utrudniał proces ujednolicania prawa wyznaniowego w II Rzeczypospolitej. Przy-

---

2004, r. IX, nr 1 (15), s. 63–86; tenże, *Położenie prawne polskich wyznawców islamu*, w: *Islam a świat*, red. R. Bäcker, S. Kitab, Toruń 2003, s. 172–209.

[16] Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. *o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1936, Nr 30, poz. 241, zm. Dz. U. 1945, Nr 48, poz. 271 i 273; J. Sobczak, *Osadnictwo karaimskie w Wielkim Księstwie Litewskim*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Wydział Historii i Nauk Społecznych, Sprawozdania nr 103, Poznań 1988, s. 55–57.

[17] Jego stosunek do państwa opierał się w zaborze austriackim na rozporządzeniu ministerialnym z 18 października 1877 r., w zaborze pruskim nie posiadał on wprawdzie oddzielnego uznania, ale uważany był zresztą błędnie za odłam Kościoła katolickiego i korzystał faktycznie z tych samych praw co Kościół katolicki.

[18] J. Sawicki, *Stan prawny Kościoła Mariawitów*, Warszawa 1935, nadbitka z „Gazety Administracji i Policji Państwowej" 1935, nr 7, s. 2 i n.; R. A. Podgórski, *Starokatolicki Kościół Mariawitów. Studium historyczno-socjologiczne*, Kraków 1998, s. 66; J. M. Kowalski, *Staro-Katolicki Kościół Mariawitów*, Płock 1932, s. 24; S. Rybak, *Mariawityzm. Studium historyczne*, Warszawa 1992, s. 6.

[19] Ustawa z 11 marca 1912 r. *Zbiór Praw i Rozporządzeń. Cesarstwa Rosyjskiego*, nr 55, poz. 516.

[20] K. Krasowski, *Związki wyznaniowe*, s. 235–289.

czyniała się do tego praktyka administracyjna oraz nieprzychylne stanowisko Kościoła katolickiego wobec wyznań mniejszości religijnej[21]. Jeszcze gorzej przedstawiała się sytuacja prawna w odniesieniu do wyodrębnionej w Konstytucji marcowej kategorii wyznań prawnie nieuznanych. Wyznaniom tym w praktyce II Rzeczypospolitej odmawiano prawa do urządzania zbiorowych i publicznych nabożeństw, samodzielnego prowadzenia swoich spraw wewnętrznych posiadania i nabywania majątku ruchomego i nieruchomego[22]. Warto zauważyć, że w przygotowanym w 1935 r. wykazie kościołów i związków wyznaniowych w Polsce znalazł się katalog wyznań prawnie uznanych, prawnie nieuznanych oraz kategoria wyznań zakazanych i tolerowanych. Opracowywany w 1927 r. przez Ministerstwo Wyznań Religijnych wspólnie z Ministerstwem Sprawiedliwości projekt rozporządzenia Prezydenta RP o uznawaniu nowych lub dotychczas prawnie nieuznanych wyznań nie wszedł jednak w życie wobec stanowczego sprzeciwu Stolicy Apostolskiej i Nuncjusza. Władze administracyjne dla własnych potrzeb stworzyły podział istniejących w okresie międzywojennym kościołów i związków wyznaniowych wyróżniając: związki wyznaniowe uznane *de iure*, związki wyznaniowe nieuznane, ale działające w oparciu o przepisy byłych państw zaborczych oraz związki wyznaniowe nieuznane *de iure*, ale tolerowane na podstawie art. 111 i 112 Konstytucji marcowej. Wspomniany spis zawarty jest w zachowanych dokumentach Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w dziale statystyka i wykazy kościołów i związków religijnych w Polsce z zaznaczeniem ich podstaw prawnych 1928–1938. Prace nad jego zestawieniem rozpoczęto dopiero

---

[21] K. Kumaniecki, *Administracja wyznaniowa*, w: *Polskie prawo administracyjne w zarysie*, Kraków b.r.w., s. 205–244; J. Demiańczuk, *Uznanie prawne wyznań w świetle konstytucji*, „Państwo i Prawo" 1946, R. I, z. 9–10, s. 45–48; J. Demiańczuk-Jurkiewicz, *Unifikacja polskiego prawa wyznaniowego*, „Państwo i Prawo" 1948, R. III, z. 5–6, s. 25–34.

[22] J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w Polsce*, Warszawa 1937, s. 354; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polski 1918–1969*, Warszawa 1967, s. 265; W. Wysoczański, *System zwierzchnictwa państwowego nad związkami wyznaniowymi w Polsce lat 1918–1939*, „Rocznik Teologiczny" 1969, R. 11, z. 2, s. 67–97; T. Laner, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967, s. 45. Odosobniony był pogląd S. Grelewskiego, który wszystkie wyznania nieuznane prawnie określał wspólnym mianem wyznań tolerowanych. S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Sandomierz 1935, s. 8 i n.

w 1928, a zakończono 1935 r. Podobny wykaz z uzupełnieniami sporządzono w 1938 r.[23] Wreszcie związki wyznaniowe uznane *de facto.* Podział ten ignorujący całkowicie treść Konstytucji, która nie znała pojęć wyznań nieuznanych, tolerowanych i zakazanych, został jednak zaaprobowany przez badaczy zajmujących się prawem wyznaniowym i znalazł się w różnej zresztą formie w licznych pracach naukowych[24]. Warto zauważyć, że podział ten w praktyce przyjmuje nomenklaturę znaną ustawodawcom zaborczym, które wyróżniały kategorie wyznań prawnie nieuznanych, tolerowanych i zakazanych. W okresie II Rzeczypospolitej nie udało się więc przeprowadzić do końca rozpoczętego z chwilą uchwalenia Konstytucji marcowej procesu unifikacji statusu prawnego nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych. Pomimo, że kolejne gabinety dostrzegały problem szybkiego zakończenia unifikacji i określenia statusu poszczególnych związków wyznaniowych, to w praktyce większość podejmowanych prób legislacyjnych kończyła się niepowodzeniem. Przyczyn tego stanu rzeczy należy doszukiwać się w sferze polityki wyznaniowej państwa, której cele i środki określały wymogi polityki narodowościowej oraz w całokształcie skomplikowanych często stosunków z poszczególnymi kościołami i związkami wyznaniowymi. Nie ułatwiały także działalności unifikacyjnej niespójne i zawierające wewnętrzne sprzeczności artykuły Konstytucji marcowej. Jak pokazała praktyka, doniosłe konsekwencje dla losów unifikacji miał fakt braku w Konstytucji zapisu określającego tryb wyznań nieuznanych *de iure*, czy też nieustosunkowanie się do zakresu obowiązywania przepisów zaborczych[25].

---

[23] Archiwum akt nowych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Referat Międzywyznaniowy nr 341 *Wykazy i statystyki kościołów i związków religijnych*, s. 117–120 (wykaz z 1935 r.) oraz 149–152 (wykaz z 1938 r.).

[24] J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe*, s. 274 i n.; H. Świątkowski, *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, Warszawa 1937, s. 27 i n.; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości narodowych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 159; S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne…*, s. 8; T. Langer, *Państwa nierzymskokatolickie związki wyznaniowe*, s. 45; W. Wysoczański, *System zwierzchnictwa państwowego nad związkami wyznaniowymi w Polsce lat 1918–1939*, s. 71–78; K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994, s. 10–12; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, s. 289–317.

[25] J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polski w latach 1918–1939*, Warszawa 1967, s. 33 i 72; B. Reiner, *Wyznania i związki religijne w województwie śląskim 1922–1939*, Opole 1977, passim; M. Staszewski, *Wolność sumienia i wyznania przed Trybunałem II Rzeczpospolitej*, Warszawa 1970, s. 61, 124 oraz 189 i n.;

Po II wojnie światowej w dniu 5 września 1947 r. wydany został kolejny dekret regulujący położenie prawne Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego. W dekrecie stwierdzono, iż byt prawny tychże związków opierał się na przepisach obowiązujących tylko na części obszaru państwa uchylono takstatywnie wymienione w art. 3 jedenaście aktów normatywnych wydanych przez władze zaborcze i stwierdzono, że wspomniane kościoły uzyskują charakter związków religijnych prawnie uznanych na terenie całego państwa. Dekret z dnia 5 września 1947 r. o uregulowaniu położenia prawnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego[26]. Dekret ten został uchylony w części dotyczącej Kościoła Ewangelicko Reformowanego przez art. 28 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku państwa do Kościoła Ewangelicko Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej z dniem 12 lipca 1994 r.[27] Wykonanie dekretu powierzono nie tylko Ministrowi Administracji Publicznej, ale i Ministrowi Ziem Odzyskanych, co wydaje się być świadectwem, że władze publiczne uznawały, iż jednostki organizacyjne wspomnianych kościołów mają swoje siedziby na ziemiach odzyskanych. Wspomnianym dekretem uchylono rozporządzenia dotyczące gmin Baptystów. Najstarszym aktem normatywnym uchylonym przez ten dekret był ukaz carski z 8/20 lutego 1849 r. o zarządzenie spraw Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Królestwie Polskim. Dekret został wydany w oparciu o art. 4 Ustawy Konstytucyjnej z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej i ustawę z dnia 4 lipca 1947 r. o upoważnieniu Rządu do wydawania dekretów z mocą ustawy[28] – w formule „Rada Ministrów postanawia, a Rada Państwa zatwierdza, co następuje […]". W myśl dekretu stosunki wewnętrzne wspomnianych Kościołów miały być określone przez ich „prawa wewnętrzne" podlegające zatwierdzeniu przez Radę Ministrów. O wydanie takich dekretów zabiegały także i inne kościoły i związki wyznaniowe, ale do ich wydania nie doszło. W literaturze

---

tenże, *Mniejszości wyznaniowe w II Rzeczpospolitej*, „Zeszyty Argumentów" 1977, z. 3, s. 81–86; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne*, Warszawa–Poznań 1988, szczególnie s. 189–317.

[26] Dz. U. 1947, Nr 59, poz. 316.

[27] Dz. U. 1994, Nr 73, poz. 324.

[28] Dz. U. RP Nr 49, poz. 252.

wspomina się czasem o uregulowaniu po wojnie sytuacji prawnej Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego oraz Polskiego Kościoła Starokatolickiego. W odniesieniu do Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego taki dekret został przygotowany 26 marca 1947 r. i przesłany do Prezydium Rady Ministrów, ale do jego wydania nie doszło. W okresie blisko dwóch lat, który dzielił wydanie dekretu regulującego sytuację Kościoła Metodystycznego poważnie zmieniła się sytuacja polityczna, która nie pozwoliła na takową regulację[29]. Uznanie Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego (w tekście dokumentu użyto niewłaściwej nazwy Polski Kościół Katolicko-Narodowy) nastąpiło na podstawie art. 116 Konstytucji Marcowej reskryptem Ministra Administracji Publicznej z 1 lutego 1946 r. W reskrypcie stwierdzono, że w przyszłości nastąpi ustawowe uregulowanie stosunku państwa do tego Kościoła. W literaturze za uregulowanie sytuacji prawnej Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego i Polskiego Kościoła Starokatolickiego uznaje się dwa odrębne, ale jednobrzmiące rozporządzenia Ministra Administracji Publicznej z dnia 13 maja 1947 r., w których przyznano moc dowodową księgom prowadzonym przez duchownych tych kościołów do dnia 1 stycznia 1946 r., czyli do momentu wprowadzenia jednolitej świeckiej rejestracji w aktach stanu cywilnego. Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 13 maja 1947 r. o przyznaniu mocy dowodowej księgom, przeznaczonym do rejestracji urodzeń, małżeństw i zgonów, prowadzonym przez Polski Narodowy Kościół Katolicki[30]; rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 13 maja 1947 r. o przyznaniu mocy dowodowej księgom, przeznaczonym do rejestracji urodzeń, małżeństw i zgonów, prowadzonym przez Polski Kościół Starokatolicki[31]. Władze polityczne po II wojnie światowej wyraźnie zamierzały uregulować sytuację prawną kościołów i związków wyznaniowych, które nie uzyskały takiego statusu w okresie międzywojennym. Dążyły jednak do tego, aby takie uznanie zdyskontować politycznie oraz, aby nastąpiło ono nie w drodze ustawowej, lecz w formie decyzji administracyjnej, łatwej do zmiany. Stwarzane, w dużej mierze celowo przez władze II Rzeczypospolitej, trudności interpretacyjne art. 116 Konstytu-

---

[29] W. Wysoczański, *Kościół polskokatolicki w PRL*, „Rocznik Teologiczny” 1981, z. 1, s. 107 i n.; por. także M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej*, s. 392–395.

[30] Dz. U. 1947, Nr 41, poz. 203.

[31] Dz. U. 1947, Nr 41, poz. 204.

cji z 17 marca 1921 r., dotyczące formy uznawania prawnego nowych wyznań, zostały przezwyciężone przez przyjęcie administracyjnej formy uznania. Decyzją Ministra Administracji Publicznej z dnia 5 maja 1947 r. uznano: Kościół Polsko-Katolicki, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego i Polski Kościół Chrześcijan Baptystów oraz przyznano im uprawnienia kościołów prawnie uznanych. Szczegółową organizację i funkcjonowanie tych kościołów określiły – zgodnie z ustawodawstwem II Rzeczypospolitej – statuty zatwierdzane przez Radę Ministrów.

Po uznaniu prawnym, w formie decyzji administracyjnej, wspomnianych trzech kościołów, władze państwowe postanowiły zmienić, w sposób odbiegający od ustawodawstwa II Rzeczypospolitej, tryb regulacji prawnej nowo powstających kościołów i związków wyznaniowych. Celem tych zmian było uproszczenie procedur związanych z powstawaniem nowych kościołów i związków wyznaniowych. Okazało się bowiem, że na obszarze Polski działają liczne wspólnoty wyznaniowe, które podejmują starania o legalizację[32]. Dekret z 5 sierpnia 1949 r. odrzucił system prawnego uznawania nowych wyznań i rozciągnął obowiązujące prawo o stowarzyszeniach na kościoły i związki wyznaniowe, niemające uregulowanej sytuacji prawnej. Mogły one przyjąć dwie formy organizacyjne: stowarzyszenia zwykłego lub stowarzyszenia zarejestrowanego[33]. W myśl dekretu z 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach w art. 2 stwierdzono, iż Minister Administracji Publicznej zobowiązany był określić, w drodze rozporządzenia, odrębny tryb postępowania w sprawie rejestracji i zgłoszeń dla: zakonów i kongregacji duchownych, związków religijnych prawnie nieuznanych.

Ustawodawca chciał stworzyć możliwość ogólnego rozwiązania sprawy regulacji prawnej sytuacji pozostałych związków wyznaniowych, jak również stworzyć na przyszłość podstawę do uznawania nowo powstających związków wyznaniowych. W tym celu dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach obowiązujące prawo o stowarzyszeniach z 1932 r. rozciągnął na związki wyznaniowe prawnie nieuznane. Chcąc osiągnąć ten cel zmieniono szereg przepisów prawa o stowarzyszeniach. W art. 6, prawa o stowarzyszeniach – zakazującym dotąd tworzenia stowarzyszeń opartych na

---

[32] K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce 1946–1991*, s. 16–17.

[33] Rozporządzenie Prezydenta RP z 27 października 1932 r. *Prawo o stowarzyszeniach* – Dz. U. RP 1932, Nr 94, poz. 808 zm. Dz. U. 1946, Nr 4, poz. 30; 1949, Nr 41, poz. 23; 1949, Nr 45, poz. 335.

zasadach bezwzględnego posłuszeństwa członków władzom stowarzyszenia – zniesiono ten zakaz w odniesieniu do zakonów i kongregacji duchownych w zakresie wykonywania kultu religijnego. Wprowadzono nowy artykuł 6^1 – rozszerzający moc prawa o stowarzyszeniach na związki wyznaniowe prawnie nieuznane. Nadano art. 9 a), wyłączającemu zakony i kongregacje duchowne spod działania prawa o stowarzyszeniach, nowe brzmienie: „a) związki religijne (wyznaniowe) prawnie przez Państwo uznane” – co oznaczało całkowite ich wyłączenie spod działania przepisów cytowanego prawa. W kształcie nadanym wówczas prawu o stowarzyszeniach – podporządkowane temu prawu organizacje wyznaniowe działać mogły jako stowarzyszenia zwykle (art. 12–18) lub jako stowarzyszenia zarejestrowane (art. 19 i in.). W myśl znowelizowanego prawa o stowarzyszeniach przepisom tego prawa nie podlegały kościoły i związki wyznaniowe uznane przez państwo. Natomiast stowarzyszenia (zrzeszenia), które były wyłączone spod przepisów prawa o stowarzyszeniach na mocy art. 9, lit. a), oraz związki religijne prawnie nieuznane, miały ulec rozwiązaniu na podstawie art. 2 ust. 1 wymienionego dekretu z 1949 r., jeżeli w ciągu 90 dni od wejścia w życie tego dekretu nie uczynią zadość przepisom prawa o stowarzyszeniach[34]. Utworzenie kościoła lub związku wyznaniowego w formie stowarzyszenia zwykłego wymagało złożenia zgłoszenia, podpisanego przez trzy osoby wraz z określonymi informacjami wymaganymi przez prawo o stowarzyszeniach. Władze administracyjne mogły odmówić przyjęcia zgłoszenia, jeżeli powstanie nowego kościoła lub związku wyznaniowego, nie dawało się pogodzić z prawem lub mogło spowodować zagrożenie bezpieczeństwa lub porządku publicznego. Stowarzyszenie zwykłe nie posiadało osobowości prawnej. Utworzenie kościoła lub związku wyznaniowego, jako stowarzyszenia zarejestrowanego wymagało złożenia wniosku o rejestrację, podpisanego przez co najmniej 15 osób, wraz z projektem statutu. Władze administracyjne mogły odmówić zarejestrowania z tych samych powodów, co przy stowarzyszeniu zwykłym, a także gdy jego istnienie nie odpowiadało względom pożytku społecznego. Przez wpis do rejestru kościół lub związek wyznaniowy uzyskiwał

---

[34] Szczegółowy tryb postępowania w sprawie rejestracji i zgłoszeń organizacji wyznaniowych, podlegających prawu o stowarzyszeniach, określa rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 r. *w sprawie wykonania dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach*, Dz. U. 1949, Nr 47, poz. 358.

osobowość prawną. Przyjęte rozwiązanie zapewniało organom administracji wyznaniowej szeroką swobodę reglamentacji ich powstawania, albowiem ich decyzje odmowne miały charakter ostateczny i nie podlegały żadnej kontroli.

Jest rzeczą ciekawą i co najmniej zastanawiającą, że wraz z dekretem 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, który formułował opisane wyżej zasady rejestracji związków wyznaniowych w oparciu o prawo o stowarzyszeniach, został wydany dekret z 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania[35]. W art. 1 tego dekretu poręczono wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania, a w kolejnych (art. 2–15), zajęto się odpowiedzialnością karną za przestępstwa naruszające takową wolność. Jest rzeczą ciekawą, że art. 15 uchylono moc prawną przepisów Kodeksu karnego z 1932 r. oraz przepisy dekretu z 13 czerwca 1946 r. o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa. Wspomniany dekret miał charakter wyraźnie propagandowy, gdyż ewentualne czyny naruszające wolność sumienia i wyznania i tak były ścigane przed jego wejściem w życie. W najmniejszym stopniu nie wpływał on też na sytuację prawną nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych. Ustawą z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej zlikwidowano Ministerstwo Administracji Publicznej, a część jego kompetencji w zakresie stosunku państwa do związków wyznaniowych przejął Urząd do Spraw Wyznań, podlegający Prezesowi Rady Ministrów, z tym, że większość kompetencji b. Ministra Administracji Publicznej przejął dyrektor Urzędu do Spraw Wyznań. W myśl art. 4 ustawy o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej utworzono Urząd do Spraw Wyznań podległy Prezesowi Rady Ministrów, na czele którego stać miał dyrektor powoływany i odwoływany przez Prezesa Rady Ministrów, a organizację tego urzędu określał statut nadany przez Radę Ministrów. Do zakresu działania Urzędu do Spraw Wyznań należą sprawy stosunku Państwa do wyznań, wchodzące dotychczas do zakresu działania Ministra Administracji Publicznej[36]. Sprawy wykraczające poza zakres działania ustalony w statucie Urzędu do Spraw Wyznań, np.

---

[35] Dz. U. 1949, Nr 45, poz. 334.
[36] Dz. U. 1950, Nr 19, poz. 156.

przedstawianie spraw administracji wyznaniowej Sejmowi, Radzie Państwa itp. znalazły się w kompetencji Prezesa Rady Ministrów. Zakres uprawnień nadzorczych Urzędu do Spraw Wyznań nad związkami wyznaniowymi określił tymczasowy statut Urzędu, nadany uchwałą Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. Statut ustalił m.in., iż do tego Urzędu należeć będzie nadzór nad prawidłowym wykonaniem przepisów odnoszących się do związków religijnych, nadzór nad realizacją wolności wyznaniowej, nadzór nad szkolnictwem wyznaniowym, zabezpieczenie praw i obowiązków duchowieństwa i personelu pomocniczego, nadzór nad działalnością wyższego szkolnictwa wyznaniowego, seminariów duchownych i zakonnych, małych seminariów duchownych i zakonnych szkół pomocniczych i innych[37]. Na terenie województw i miast wydzielonych z województw powołano Wydziały do Spraw Wyznań Prezydiów Rad Narodowych, będące terenowymi placówkami Urzędu do Spraw Wyznań. Prawo nadzoru władz nie tylko centralnych, lecz i terenowych nad związkami wyznaniowymi potwierdził m.in. dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych. Kwestie te regulował najpierw dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych[38], a następnie dekret z 31 grudnia 1956 r.[39] Z treści tego ostatniego dekretu nie wynika jasno, czy odnosi się on tylko do Kościoła katolickiego, czy też do wszystkich kościołów i wyznań. Treść art. 1 pozwalałaby na odnoszenie tego dekretu jedynie do Kościoła katolickiego. Przyznał on uprawnienia nadzorcze – wyrażające się w prawie zgłaszania zastrzeżeń przeciwko mianowaniu kandydatów na stanowiska kościelne – również prezydiom właściwych miejscowo wojewódzkich rad narodowych (art. 4, 5 i 9). Nadzór ten potwierdziło także prawo o stowarzyszeniach – w brzmieniu nadanym dekretem z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach – w odniesieniu do związków wyznaniowych, opierających swój status na przepisach tego prawa. Wypływające z dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. uprawnienia prezydiów wojewódzkich rad narodowych w wyniku tzw. wewnętrznej decentralizacji w organach rad – dokonanej ustawą z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych zostały przeniesione na kierowników wydziałów do spraw wyznań pre-

---

[37] Tymczasowy statut Urzędu do Spraw Wyznań M.P. 1950, Nr A-78, poz. 905.

[38] Dz. U. 1953, Nr 10, poz. 32.

[39] Dz. U. 1957, Nr 1, poz. 6.

zydiów miejscowo właściwych wojewódzkich rad narodowych oraz rad narodowych miast wydzielonych z województw[40]. Uchwałą Rady Ministrów nr 173/65 z dnia 10 lipca 1965 r. rozszerzono kompetencje dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań, powierzając mu prawo zatwierdzania statutów związków wyznaniowych uznanych bądź w drodze ustawowej, bądź w drodze administracyjnej. W ten sposób nastąpiło ujednolicenie trybów zatwierdzania statutów, gdyż dyrektor Urzędu do spraw Wyznań posiadał już takowe kompetencje w odniesieniu do związków wyznaniowych działających na podstawie prawa o stowarzyszeniach. Z przyznanych mu uprawnień w zakresie zatwierdzania statutów kościołów i związków wyznaniowych dyrektor Urzędu do Spraw Wyznań skorzystał, zatwierdzając 10 statutów.

Badając kwestię sytuacji prawnej nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych, w literaturze wyodrębnia się czasem cztery etapy polityki wyznaniowej: pierwszy, względnej liberalizacji (1945–1948), drugi, represyjny (administracyjno-likwidacyjny obejmujący lata 1949–1956), charakteryzujący się zasadniczą zmianą polityki wyznaniowej i powolnym przejmowaniem rozwiązań radzieckich, trzeci, zwierzchnictwa administracyjnego obejmujący lata 1956–1968 oraz czwarty, względnej liberalizacji nadzoru administracyjnego kończący się w 1989 r. Wspólnym elementem tej polityki było, po pierwsze, zabezpieczenie w płaszczyźnie prawnej (i pozaprawnej) wglądu administracji w działalność tych wspólnot i nadawanie jej pożądanego przez władze charakteru. Wiązała się z tym niekiedy wybitna reglamentacja tej działalności poprzez najrozmaitszego rodzaju przepisy i ograniczenia (np. przydział papieru na publikacje kościelne, budownictwo sakralne itp.). Po wtóre, takim wspólnym elementem było tworzenie przeciwwagi i kształtowanie w wielu środowiskach różnowierczych postaw krytycznych wobec Kościoła Rzymskokatolickiego. Wykorzystywano tu często nienajlepsze, a niekiedy wręcz wrogie, stosunki pomiędzy wyznaniami i kościołami. Takim wspólnym elementem było także usuwanie z pola społecznego widzenia działalności mniejszości religijnych, ich historii, zwłaszcza po 1945 roku. Tym m.in. można tłumaczyć tak nikłą ilość publikacji o niełatwych dziejach wielu społeczności w okresie powojennym. Natomiast w każdym z wymienionych etapów można byłoby wskazać na szczegółowe koncepcje tej polityki, formułowane cele czy stosowane

[40] Jedn. tekst Dz. U. 1963, Nr 29, poz. 172.

środki. Zaproponowane wyżej granice chronologiczne mają charakter umowny. Przyjęcie cezury 1949 r. wynika z wprowadzenia w tym roku możliwości rejestrowania związków wyznaniowych w oparciu o prawo o stowarzyszeniach oraz wydania dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania[41]. Równie dobrze cezurą taką mógłby być rok 1950, kiedy utworzono Urząd do Spraw Wyznań. Cezura roku 1956 r. wiąże się z przemianami politycznymi polskiego października. Podobnie polityczny charakter ma też cezura 1968 r. Generalną tendencją, jaka się przejawiała w polityce wyznaniowej tego okresu, było objęcie totalnym nadzorem przez resort bezpieczeństwa publicznego oraz państwową administrację wyznaniową (od marca 1950 r. Urząd do Spraw Wyznań), działalności religijnej i pozareligijnej tych wspólnot. Podjęto też działania w kierunku wybitnego jej ograniczania i sprowadzania do wypełniania tylko czynności kultowych[42]. Do najdalej idących represji, jakie wówczas zastosowano wobec mniejszości religijnych, zaliczyć należy odmowę rejestracji oraz „...rozwiązanie” i przepadek mienia organizacji Świadków Jehowy, ponieważ ich działalność – jak podano w uzasadnieniu – „...nie da się pogodzić z prawem i może spowodować zagrożenie bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego”[43].

Wejście w życie Konstytucji z 1952 r. praktycznie niewiele zmieniło w sytuacji prawnej kościołów i związków wyznaniowych. Konstytucja ta była typową Konstytucją „semantyczną”, to znaczy za sformułowanymi w niej deklaracjami, częstokroć jakże szczytnymi i godnymi afirmacji, nie szły gwarancje deklarowanych wolności. Konstytucja określiła

---

[41] Dz. U. 1949, Nr 45, poz. 334.

[42] H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990 w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000, s. 57; *Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945–1978*, red. S. Dąbrowski, B. Rogowska, Wrocław 2001, passim; E. Waszkiewicz, *Władze polityczno-administracyjne Dolnego Śląska wobec Związku Wyznaniowego Żydów*, w: *Propaganda antykościelna w Polsce w latach 1945–1978*, red. S. Dąbrowski, B. Rogowska, Wrocław 2001, s. 246–256.

[43] Świadkowie Jehowy odpowiadali z art. 36 m.k.k. za udział w związku, którego ustrój, cel i istnienie miały pozostać tajemnicą dla władz państwowych. Dopiero w 2003 r. Sąd Najwyższy w Izbie Karnej w kilku orzeczeniach wykazał absurdalność i niekonstytucyjny charakter tego typu zarzutów, a także to, że były one sprzeczne z dekretem z 5 sierpnia 1949 r. *o ochronie wolności sumienia i wyznania*. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 lutego 2003 r. III KK 500/02, OSNwSK 2003, nr 1, poz. 419. W uzasadnieniu Sąd Najwyższy stwierdził, że „nie można odnosić pojęcia «związku» w rozumieniu prawa karnego materialnego (m.in. art. 36 m.k.k.) do wspólnoty o charakterze religijnym…”.

podstawowe zasady prawa wyznaniowego. Wytaczały one kierunek szczegółowym rozwiązaniom instytucjonalnym, normującym sytuację prawną jednostki ze względu na wyznanie i położenie prawne kościołów i związków wyznaniowych. Stanowiły jednocześnie dyrektywy polityki wyznaniowej państwa. Tymi zasadami były: wolność sumienia i wyznania; swoboda wypełniania funkcji religijnych przez kościoły i związki wyznaniowe; równouprawnienie obywateli bez względu na wyznanie; oddzielenie kościoła od państwa; ustawowa forma regulacji położenia prawnego kościołów i związków wyznaniowych. Art. 70 ust. 3, w którym stwierdzono, że nadużywanie wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest karane został skreślony przez art. 1 pkt 40 ustawy z dnia 10 lutego 1976 r.[44] zmieniającej Konstytucję z dniem 14 lutego 1976 r. Po kolejnych nowelizacjach art. 70 otrzymał numer 82 ust. 1 tego artykułu zmieniony przez art. 1 pkt 8 ustawy z dnia 29 grudnia 1989 r.[45] zmieniającej Konstytucję z dniem 31 grudnia 1989 r. Konstytucja nie określiła przedmiotowego zakresu wolności sumienia i wyznania ani swobody wypełniania funkcji religijnych. Akcent, jej twórcy, przenieśli na granice tych wolności. Wprowadzili zakaz zmuszania obywateli do uczestnictwa w obrzędach lub powstrzymywania ich od udziału, zakaz nadużywania tych wolności w celach godzących w interesy PRL, zakaz szerzenia nienawiści lub pogardy, wywoływania waśni lub poniżania człowieka ze względu na wyznanie, zakaz ograniczania lub uprzywilejowania obywatela w jego prawach ze względu na wyznanie. Przyjęta przez konstytucję zasada rozdziału kościoła i państwa oznaczała nowe określenie relacji między państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi, a w konsekwencji rzutowała na ich sytuację prawną. Konstytucja przewidywała, że zasady stosunku państwa do kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy. Utrzymała tym samym obowiązujący system regulacji powstawania i określania statusu prawnego kościołów i związków wyznaniowych. Warto jednak zwrócić uwagę, że Konstytucja wyraźnie czyni dystynkcje między Kościołem, pod którym chce rozumieć Kościół katolicki, a innymi „związkami wyznaniowymi", wśród których były przecież też kościoły. Pewnym paradoksem jest, iż stwierdzono, że kościół jest oddzielony od państwa, ale nie wspomniano

---

[44] Dz. U. 1976, Nr 5, poz. 29.
[45] Dz. U. 1989, Nr 75, poz. 444.

przy tej okazji o oddzieleniu od państwa związków wyznaniowych. Zastrzegała, że zmiany w ich położeniu prawnym mogą być dokonywane jedynie w formie ustawowej. Nie rozstrzygała jednak, czy ta regulacja ma nastąpić w jednej, wspólnej dla wszystkich kościołów i związków wyznaniowych ustawie czy w ustawach indywidualnych, bądź też normowania określonych aspektów położenia czy działalności wszystkich, w jednej ustawie. Konstytucja z 22 lipca 1952 r. przyznała kościołom i związkom wyznaniowym swobodę wypełniania funkcji religijnych. Nie określiła jednak katalogu uprawnień, jakie ta swoboda miała obejmować, co pozwalało zarówno ustawodawstwu, jak i praktyce organów państwowych na zwężającą interpretację jej zakresu przedmiotowego. Ograniczano tę swobodę do wąsko ujmowanych spraw kultu i katechezy, eliminując z niej propagowanie zasad i wartości religijnych w środkach społecznego przekazu, prowadzenie szerszej działalności oświatowej, wychowawczej, charytatywnej, powoływanie i kierowanie stowarzyszeniami kościelnymi[46]. W latach 1952–1989 nie zostały wypracowane – na podstawie zasad konstytucyjnych, a szczególnie zasady rozdziału kościoła i państwa – jednolite koncepcje polityki i ustawodawstwa wyznaniowego. Na ten stan rzeczy złożyły się ideologiczne i polityczne uwarunkowania polityki wyznaniowej. Interpretacja konstytucyjnej zasady rozdziału kościoła i państwa podporządkowana była, aczkolwiek niekonsekwentnie, dążeniu do nadania funkcjom państwowym ateistycznego charakteru, co oznaczało odrzucenie neutralności państwa. Rzutowało to w konsekwencji na autonomię kościołów i związków wyznaniowych. Zostały one pozbawione niezależności organizacyjnej i funkcjonalnej[47]. Władze państwowe ingerowały w struktury organizacyjne, zatwierdzały statuty, uzależniały zmiany organizacyjne od swej zgody, ingerowały w obsadę stanowisk kościelnych, kontrolowały wiele decyzji organów wewnątrzkościelnych. Rozbudowany system nadzoru nad działalnością kościołów i związków wyznaniowych, system pośredniego dotowania działalności religijnej (kształcenie duchownych, opłacanie katechetów, Fundusz Kościelny), nieuznawanie zasady neutralności państwa w sprawach religijnych – stawiały pod znakiem zapytania istnienie w PRL systemu rozdziału kościoła i państwa. Cechą charakte-

---

[46] W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów i związków nierzymskokatolickich w Polsce*, Warszawa 1997, s. 21 i n.; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, s. 175 i n.

[47] M. Pietrzak, *Stosunki Państwo – Kościół w obecnej i przyszłej Konstytucji*, „Rocznik Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej” 1993, nr 1, s. 25 i n.

rystyczną ustawodawstwa wyznaniowego PRL do 1989 r. było występowanie dwóch trybów postępowania przy określaniu sytuacji prawnej nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych. Pierwszy, przejęty z II Rzeczypospolitej, przewidywał odrębne traktowanie każdego związku wyznaniowego i indywidualne, w drodze ustawowej, regulowanie jego położenia prawnego. Drugi sposób polegał na normowaniu jednym, wspólnym dla wszystkich, aktem ustawodawczym określonych aspektów stosunku państwa do kościołów i związków wyznaniowych lub konkretnych przejawów ich działalności. Indywidualny sposób regulacji występował w dwóch wariantach. Pierwszy – przewidywał ustawową formę przy normowaniu położenia prawnego kościołów i związków wyznaniowych. Dotyczył on tych nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych, które miały uregulowaną sytuację prawną w drodze odrębnych aktów ustawodawczych w II Rzeczypospolitej i pierwszych latach PRL. Drugi wariant wprowadziło znowelizowane w 1949 r. prawo o stowarzyszeniach. W okresie od uchwalenia konstytucji do 1989 r. zachowały moc obowiązującą przepisy ustaw normujących w sposób indywidualny sytuację nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych pochodzące z II Rzeczypospolitej i początków PRL. Władze państwowe nie podejmowały prób ich nowelizacji. Przystosowywanie treści tych przepisów, a w konsekwencji sytuacji prawnej kościołów i związków wyznaniowych do nowych warunków, stworzonych przez konstytucję z 22 lipca 1952 r. dokonywane było przez ustawy normujące określone aspekty położenia prawnego wszystkich kościołów i związków wyznaniowych, a przede wszystkim przez nowelizowanie statutów, które zgodnie z ustawodawstwem wyznaniowym II Rzeczypospolitej uzupełniały i rozwijały przepisy ustaw indywidualnych. Początkowo statuty te, stosownie do postanowień ustawowych, zatwierdzane były przez Radę Ministrów. W 1965 r. Rada Ministrów przekazała swoje uprawnienia, mimo braku podstaw ustawowych dyrektorowi Urzędu do Spraw Wyznań. W omawianym okresie statuty wszystkich nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych podlegały nowelizacji, niektóre nawet dwukrotnie. Od 1949 r. nowopowstające kościoły i związki wyznaniowe regulowały swój byt prawny na podstawie znowelizowanego prawa o stowarzyszeniach. Przybierały najczęściej formę stowarzyszeń zarejestrowanych, rzadko stowarzyszeń zwykłych. Przepisy prawa o stowarzyszeniach zapewniały organom administracji wyznaniowej szeroki zakres swobodnego uznania w procesie rejestracji i możliwość ingerencji w sprawy wewnętrzne, przez uzależnienie pozytywnej

decyzji od spełnienia określonych warunków, odnoszących się głównie do treści statutów. Odmowa rejestracji nie podlegała żadnej kontroli. Konsekwencją swobodnego uznania organów administracji wyznaniowej przy powstawaniu kościołów i związków wyznaniowych była niewielka liczba wpisanych do rejestru. Liberalizacja działań organów publicznych wobec nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych nastąpiła dopiero po 1956 r. Zmierzała ona w kierunku częściowego naprawiania krzywd i uchylenia niektórych decyzji represyjnych, częściowego rozszerzenia możliwości prowadzenia działalności religijnej i zakończenia prac nad regulacjami prawnymi normującymi działalność wspólnot wyznaniowych. Starano się także w ograniczony wprawdzie sposób umożliwiać kontakty przedstawicieli takich związków z pokrewnymi organizacjami zagranicznymi. Regulacje prawne dotyczyły dwóch sfer zagadnień, mianowicie rejestracji wspólnot w oparciu o prawo o stowarzyszeniach oraz nowelizacji prawa wewnętrznego wyznań, których byt prawny określiły przepisy przedwojenne lub też zatwierdzenia tego prawa dla Kościołów uznanych w latach 1945–1947.

Sytuacja prawna nierzymskokatolickich kościołów i związków wyznaniowych na progu transformacji była dość złożona. Ustawowo uregulowano stosunek państwa jedynie w odniesieniu do nielicznych związków wyznaniowych, przy czym, mimo zapowiedzi większość z tych regulacji została dokonana w okresie międzywojennym. Należały do nich: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Wschodni Kościół Staroobrzędowy nieposiadający hierarchii duchownej, Żydowski Związek Religijny, Muzułmański Związek Religijny, Karaimski Związek Religijny. Bezpośrednio po wojnie niezmiernie krótkim wręcz ascetycznym dekretem uregulowano stosunki państwa z Kościołem Metodystycznym (obecnie Ewangelicko Metodystyczny) oraz Kościołem Ewangelicko-Reformowanym, Kościołem Mariawickim i Kościołem Starokatolickim. Mimo tytułów powojennych dekretów, w których mowa o regulacji położenia prawnego, czy o stosunkach między państwem i kościołem – treść ich razi ogólnikowością, jeśli porównać chociażby z obecnymi lub pochodzącymi z okresu międzywojennego aktami normatywnymi regulującymi stosunek państwa do określonych kościołów. Nieliczne kościoły i związki wyznaniowe zostały uznane w drodze decyzji administracyjnych. Decyzją Ministra Administracji Publicznej z 8 października 1947 r. uznano: Kościół Polsko-Katolicki, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego i Polski Kościół Chrześcijan Baptystów oraz przyznano im uprawnienia kościołów prawnie uznanych.

Większość działała jednak w oparciu o prawo o stowarzyszeniach. Uchwalona w dniu 17 maja 1989 r. ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania stanowiła przełom w dotychczasowym prawie wyznaniowym. Już w preambule tej ustawy powołano się na wolność sumienia i wyznania nawiązano do polskich tradycji tolerancji wolności religijnej, uznano historyczny wkład kościołów i innych związków wyznaniowych w rozwój kultury oraz krzewienie i umacnianie podstawowych wartości moralnych. Warto zauważyć, że w preambule utrzymanej wyraźnie w duchu egalitaryzmu ustawodawca odszedł od formuły: „Kościoła i innych związków wyznaniowych", którą posłużono się w tekście pierwotnym art. 70 Konstytucji z 1952 r. oraz od przyjętej powszechnie w literaturze i niektórych aktach normatywnych formuły „Kościoła, innych kościołów i związków wyznaniowych". Taka egalitarna formuła mogła być łatwiejsza do przyjęcia przez dominującą w państwie większość wiernych Kościoła rzymskokatolickiego i publicystów niekoniecznie zresztą związanych z tym Kościołem, zważywszy, że ustawie o gwarancjach sumienia i wyznania towarzyszyła uchwalona tego samego dnia i opublikowana w tym samym Dzienniku Ustaw, ustawa o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczpospolitej Polskiej[48]. Wejście w życie tej ustawy mogło stanowić asumpt do twierdzenia, że Kościół rzymskokatolicki jest szczególnie wyróżniony spośród innych kościołów i związków wyznaniowych.

Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania odwoływała się wprost i bezpośrednio do zasad zawartych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych, Akcie Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz Deklaracji Organizacji Narodów Zjednoczonych – o wyeliminowaniu wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji z powodów religijnych lub przekonań[49]. W treści ustawy wyraźnie stwierdzono, że Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania. Wspominane zapewnienie dotyczy obywatela, a nie jak należało się spodziewać każdego, a więc każdej osoby, która znajdzie się na terytorium Polski. Warto jednak pamiętać, że niezależnie od treści wspomnianego uregulowania wolność sumienia i wyznania (religii) z mocy art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych

---

[48] Dz. U. 1989, Nr 29, poz. 154.

[49] Ustawa z 17 maja 1989 r. *o gwarancjach wolności sumienia i wyznania*, jedn. tekst Dz. U. 2005, Nr 231, poz. 1965, zm. Dz. U. 2005, Nr 167, poz. 1398.

Wolności przysługuje każdemu, a nie tylko obywatelowi. Tę niezręczność ustawodawcy „naprawił" ustrojodawca stwierdzając w art. 53 ust. 1 Konstytucji, iż „każdemu", a nie tylko obywatelowi zapewnia się wolność sumienia i wyznania. Wskazano także, że wolność sumienia i wyznania obejmuje wolność wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie (art. 1 ust. 2). W konsekwencji z związaniem w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania wspomnianej wolności właśnie z obywatelstwem związana jest dalsza część rozwiązań zawartych w treści ustawy, w której w art. 2 sformułowano w sposób nieenumeratywny w czym manifestować się może korzystanie z wolności sumienia i wyznania. Treść tę jednak odniesiono jedynie do obywateli. Zgodnie z art. 2 ust. 2 pkt 1 pierwotnego tekstu ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania obywatele mogą tworzyć kościoły i inne związki wyznaniowe oraz należeć lub nie należeć do nich. W wyniku nowelizacji dokonanej przez art. 1 pkt 1 lit. 2 ustawy z dnia 26 czerwca 1997 r. o zmianie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz o zmianie niektórych ustaw zmieniającej m.in. ustawę z dniem 30 maja 1998 r. znowelizowano treść tego przepisu w ten sposób, iż stwierdzono, że mogą oni tworzyć wspólnoty religijne, zwane dalej „kościołami i innymi związkami wyznaniowymi", zakładane w celu wyznawania i szerzenia wiary religijnej, posiadające własny ustrój, doktrynę i obrzędy kultowe[50]. Jednocześnie dodano nowy przepis oznaczony jako art. 2a, w którym stwierdzono, że korzystający z wolności sumienia i wyznania mogą „należeć lub nie należeć do kościołów i innych związków wyznaniowych". W nowelizacji ustawodawca posłużył się po raz pierwszy bardzo pojemnym pojęciem wspólnoty religijne i co niewątpliwie słuszne, wskazał cel, w jakim mogą być tworzone kościoły i związki wyznaniowe, podkreślając, że powoływane są one po to, aby wyznawać i szerzyć wiarę religijną. Dodał także, co słuszne, że takowe wspólnoty – czyli kościoły i inne związki wyznaniowe – mają posiadać własny ustrój, doktrynę i obrzędy kultowe. Innymi słowy nie może uchodzić za kościół bądź związek wyznaniowy organizacja, zrzeszenie bądź stowarzyszenie, które nie posiada tych wszystkich trzech elementów. Oczywiście jest rzeczą odrębną na ile ustrój, doktryna i obrzędy kultowe muszą być skonkretyzowane w odpowiednich aktach wewnętrznych, zwyczajach lub obyczajach. Wśród praw i obowiązków osób korzystających z wolności sumienia

[50] Dz. U. 1998, Nr 59, poz. 375.

i wyznania wskazano ponadto, możliwość uczestniczenia – zgodnie z zasadami swojego wyznania – w czynnościach i obrzędach religijnych oraz możliwość wypełniania obowiązków religijnych i obchodzenia świąt. Obywatele korzystający z wolności sumienia i wyznania mogą także głosić swoją religię lub przekonania, wychowywać dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami w sprawach religii, zachowywać milczenie w sprawach dotyczących religii lub przekonań, utrzymywać kontakty ze współwyznawcami w tym uczestniczyć w pracach organizacji religijnych o zasięgu międzynarodowym, korzystać z informacji na temat religii. Mogą oni także wytwarzać i nabywać przedmioty potrzebne do celów kultu i praktyk religijnych oraz korzystać z nich, wytwarzać, nabywać i posiadać artykuły potrzebne do przestrzegania reguł religijnych, wybrać stan duchowny lub zakonny, zrzeszać się w organizacjach świeckich w celu realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii, bądź przekonań w sprawach religii. Mają prawo otrzymać także pochówek zgodny z wyznawanymi zasadami religii lub przekonaniami w sprawach religii. Ustawa skonkretyzowała uprawnienia jednostki wynikające z wolności sumienia i wyznania, tworząc przykładowy katalog, w którym na pierwszym miejscu znalazło się prawo jednostki do tworzenia nowych kościołów i związków wyznaniowych[51]. Na tle wspomnianego uregulowania mogą pojawić się jednak wątpliwości, co do możliwości egzekwowania niektórych z tych praw, np. czy osoba uważająca się za członka jakiejś wspólnoty religijnej, jej krewni mogą skutecznie domagać się pochówku takiej osoby zgodnie z kanonami ich wiary, mimo, że osoba ta z punktu widzenia władzy duchownej na to nie zasługuje z racji swojego dotychczasowego życia, łamania zasad wiary itd. Pojawić się także mogą wątpliwości, czy głoszenie prawd wiary nie narusza wolności innych osób. Kwestie te w pozytywny sposób przeciął Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdzając, że z wolności wyznania wynika również prawo do podejmowania prób przekonania sąsiada i innych ludzi np. przez nauczanie[52]. Konkretyzując w art. 31 ust. 1

---

[51] M. Pietrzak, *Przełom w ustawodawstwie wyznaniowym*, „Ruch Prawniczy, Socjologiczny i Ekonomiczny" 1990, z. 2, s. 1 i n.; G. Rydlewski, *Geneza i tryb przygotowania ustawodawstwa wyznaniowego w Polsce w 1989 r.*, w: *Regulacja prawna stosunków wyznaniowych w Polsce*, red. B Górowska, G. Rydlewski, Warszawa 1992, s. 202 i n., J. Osuchowski, *Nowe ustawodawstwo w sprawach wyznaniowych*, „Państwo i Prawo" 1989, nr 10.

[52] Kokkinakis przeciwko Grecji – orzeczenie z 25 maja 1993 r. A. 260–A raport Europejskiej Komisji Praw Człowieka z 3 grudnia 1991 r.; skarga nr 14307/88; *Eu-*

ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, treść art. 2 pkt 1 i 2a tejże ustawy, ustawodawca stwierdza, iż prawo do wniesienia wniosku o rejestrację kościoła, bądź związku wyznaniowego przysługuje co najmniej 100 obywatelom polskim posiadającym pełną zdolność do czynności prawnych. W pierwotnej wersji była mowa o 15 obywatelach polskich, przy czym nie musieli oni podawać swoich bliższych danych osobowych. W wyniku nowelizacji dokonanej ustawą z dnia 26 czerwca 1997 r. o zmianie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz o zmianie niektórych ustaw, zmieniono treść art. 31 ust. 1 o tyle, iż zwiększono ilość osób, które mogą wystąpić o zarejestrowanie kościoła lub związku wyznaniowego z 15 do 100, a dodatkowo nałożono na nich obowiązek, aby podali nie tylko swoje imiona i nazwiska, lecz także datę urodzenia, miejsce zamieszkania, numery i cechy dokumentów tożsamości oraz, aby podpisy ich zostały notarialnie poświadczone[53]. Kolejne nowelizacje jeszcze bardziej precyzowały wymogi stawiane wnioskodawcom, osobom wnoszącym o wpis do rejestru kościoła bądź związku wyznaniowego. Restrykcje te miały niewątpliwie przeciwdziałać rozmaitym manipulacjom i tworzeniu organizacji podszywających się pod miano kościoła lub związku wyznaniowego. Wniosek o wpisanie do rejestru, w myśl pierwotnego tekstu ustawy, należało składać w Urzędzie do spraw Wyznań (art. 30). Pamiętać jednak należy, że z dniem 11 grudnia 1989 r., a więc w dniu wejścia w życie i ogłoszenia ustawy z dnia 23 listopada 1989 r. został zniesiony Urząd do spraw Wyznań, a sprawy „związane z realizacją zadań w dziedzinie stosunku państwa z Kościołem katolickim oraz innymi kościołami i związkami wyznaniowymi” znalazły się w gestii urzędu Rady Ministrów, który przejął zadania należące dotychczas do Urzędu do Spraw Wyznań. Minister – Szef Urzędu Rady Ministrów miał od tej chwili realizować zadania przewidziane dotychczas w odrębnych ustawach, dla Ministra Kierownika Urzędu do Spraw Wyznań, a także dla Dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań[54].

---

ropejski Trybunał Praw Człowieka. Orzecznictwo, oprac. M. A. Nowicki, Zakamycze 2002, s. 926–929.

[53] Ustawa z dnia 26 czerwca 1997 r. *o zmianie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz o zmianie niektórych innych ustaw*, Dz. U. 1998, Nr 59, poz. 375.

[54] Dz. U. 1989, Nr 64, poz. 387 – ustawa z dnia 23 listopada 1989 r. *zmieniająca ustawę o zmianach w organizacji oraz zakresie działania niektórych naczelnych i centralnych organów administracji państwowej*, Dz. U. 1985, Nr 50, poz. 462, zm. 1997, Nr 33, poz. 180 i 1989, Nr 30, poz. 163.

W ustawie nie uregulowano jednak co dziać się ma z rejestrem kościołów i związków wyznaniowych, którego prowadzenie powierzono początkowo Urzędowi do Spraw Wyznań. Zachowana dokumentacja wskazuje, że zostały one przekazane Ministrowi – Szefowi Urzędu Rady Ministrów. Warto zauważyć, iż pierwszy ze związków wyznaniowych figurujący w rejestrze przewidzianym przez ustawę o gwarancjach wolności sumienia i wyznania został wpisany do niego 19 stycznia 1990 r., a więc już po likwidacji Urzędu do Spraw Wyznań. Ustawa nie uregulowała statusu rejestru kościołów i związków wyznaniowych, które prowadził Urząd do Spraw Wyznań przed wejściem w życie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Początkowo rejestr kościołów i związków wyznaniowych prowadzony był na podstawie przepisów rozporządzenia z dnia 12 lipca 1989 r. w sprawie szczegółowych zasad i sposobu prowadzenia rejestrów kościołów i związków wyznaniowych, wydanego na podstawie art. 37 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania przez Ministra – Kierownika Urzędu do Spraw Wyznań[55]. W § 6 ust. 2 tego rozporządzenia stwierdzono, że kościoły i inne związki wyznaniowe oraz zakony i diakonaty wpisane do rejestrów prowadzonych na podstawie przepisów obowiązujących przed wejściem w życie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania podlegają wykreśleniu z tych rejestrów z chwilą wpisu do rejestru prowadzonego na podstawie ustawy. Precyzując zasady prowadzenia rejestru w rozporządzeniu z dnia 12 lipca 1989 r., w sprawie szczegółowych zasad i sposobu prowadzenia kościołów i innych związków wyznaniowych stwierdzono, że rejestr składać się będzie z dwóch działów: w pierwszym oznaczonym jako dział A – wpisywać się będzie kościoły i inne związki wyznaniowe, w drugim oznaczonym jako dział B – wpisywać się będzie organizacje kościelne. Stwierdzono przy tym, że dla każdego rejestru należy prowadzić oddzielną księgę rejestrową według ustalonego wzoru. Księga ta składać się miała z 12 rubryk. Rubryką pierwszą miała być liczba porządkowa, drugą data wpisu do rejestru, w trzeciej należało uwidocznić nazwę siedziby i adres kościoła lub innego związku wyznaniowego. W rubryce czwartej należało wskazać, teren działania kościoła lub związku wyznaniowego oraz wzmiankę o organizacji o zasięgu międzynarodowym, jeżeli określony kościół lub związek wyznaniowy stanowić miał cześć takiej organizacji. W rubryce piątej należało wskazać cele działalności kościołów lub związków wyznanio-

[55] Dz. U. 1989, Nr 46, poz. 249.

wych i zasady realizacji tych celów. W rubryce szóstej należało wpisać imiona i nazwiska osób zgłaszających kościół lub związek wyznaniowy. W kolejnej rubryce siódmej uwidocznione miały być organy kościołów lub związków wyznaniowych i ich kompetencje. Rubryka ósma przeznaczona była na określenie sposobu reprezentowania kościołów lub związków wyznaniowych i zaciąganiu zobowiązań majątkowych. W rubryce dziewiątej uwidocznione być miały wzmianki o złożeniu statutu i jego zmianach. W kolejnej rubryce jedenastej wymienione być miały dane o siedzibach jednostek organizacyjnych kościoła lub innego związku wyznaniowego, o ich nazwach, tu także miały znaleźć się dane o zakonach i diakonatach posiadających osobowość prawną. W rubryce czwartej należało odnotować datę, sygnaturę akt i treść decyzji o wyznaczeniu likwidatora. W uwagach, dla których przeznaczona była kolejna, ostatnia już rubryka należało w razie potrzeby zamieścić wzmianki o treści aktu będącego podstawą rozwiązania kościoła lub innego związku wyznaniowego. Wspomniane rozporządzenie przewidywało, że dla każdego kościoła, związku wyznaniowego, a także organizacji międzykościelnej prowadzić się będzie oddzielane akta rejestrowe, obejmujące akta postępowania o zarejestrowanie oraz dołączane sukcesywnie akta postępowań o dokonanie dalszych wpisów w rejestrze, a także wszelkie dokumenty stanowiące podstawy dokonania wpisów. W myśl rozporządzenia rejestr jest jawny i każdy ma prawo przeglądać go oraz sporządzać z rejestrów i dokumentów odpisy i wyciągi. Organy kościołów lub związków wyznaniowych mogą żądać wydania urzędowo poświadczonych wyciągów z rejestru, wyciągi takie jak stwierdzono w rozporządzeniu wydane być mogą także innym osobom, mającym w tym interes prawny. Podczas kolejnych nowelizacji ustawy najpierw stwierdzono, że adresatem wniosku o wpis do rejestru kościołów i związków wyznaniowych jest Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji[56], a następnie podczas kolejnej nowelizacji, jako organ rejestrowy wskazano ministra właściwego do spraw religijnych[57]. Po przejęciu wspomnianych spraw przez Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji, zostało wydane przez tego Ministra rozporządzenie z dnia 31 marca 1999 r. w sprawie rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych, określające zasady i sposób

---

[56] Ustawa z dnia 26 czerwca 1997 r. *o zmianie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz o zmianie niektórych innych ustaw*, Dz. U, 1998, Nr 59, poz. 375.

[57] Dz. U. 2000, Nr 26, poz. 319.

prowadzenia rejestru, dane i informacje podlegające wpisowi, sposób, formę i termin aktualizacji wpisu do rejestru, warunki jego udostępniania[58]. Generalnie rzecz biorąc rozporządzenie powtarza zasady przewidziane w poprzednio obowiązującym rozporządzeniu 12 lipca 1989 r. wydanym przez Ministra – Kierownika Urzędu do Spraw Wyznań, które z mocy § 11 nowego rozporządzenia utraciło moc. W rozporządzeniu z 31 marca 1999 r. zwiększono jednak liczbę rubryk rejestru do osiemnastu. Zniesiono przy tym przewidziany w dotychczasowych przepisach obowiązek odnotowywania w rubryce szóstej imion i nazwisk osób zgłaszających. Zamiast tego w tej rubryce znaleźć się miała informacja o podstawowych źródłach i zasadach doktrynalnych. Treść zawarta w dotychczasowej rubryce siódmej została podzielona na dwie rubryki. W nowej rubryce siódmej należy wskazać organy kościoła lub związku wyznaniowego, zasady i tryb ustanawiania tych organów, przekształcania i znoszenia, natomiast w rubryce ósmej kompetencje organów. W rubryce dziewiątej zamiast wzmianki o złożeniu statutu w nowych przepisach przewidziano podanie informacji o osobach pełniących funkcje kierownicze organów wykonawczych obejmujące stanowisko, imię i nazwisko, datę urodzenia, miejsce zamieszkania, obywatelstwo, numer i cechy dokumentu tożsamości. Kolejna dziesiąta rubryka służyć ma do zamieszczania informacji o osobach zakonnych i duchownych w myśl prawa państwowego. Treść ta nie jest zbyt jasna. Z pewnością nie chodzi tu o wpisanie wszystkich osób duchownych i zakonnych. W rubryce jedenastej znaleźć się mają dane, które dotychczas umieszczane były w rubryce ósmej, a więc informacje o sposobie reprezentowania kościoła lub związku wyznaniowego oraz zaciągania zobowiązań majątkowych. W rubryce dwunastej mają być podane dane o jednostkach organizacyjnych mających osobowość prawną, a więc informacje, które dotąd odnotowywane były w rubryce ósmej. Rubryka trzynasta służy do wskazania jednostek organizacyjnych mających osobowość prawną (nazwy i siedziby). W kolejnej czternastej rubryce znaleźć się mają dane o jednostkach organizacyjnych nieposiadających osobowości prawnej. W piętnastej informacje o utworzeniu takich jednostek. W szesnastej informacje o wystąpieniu organu rejestrowego lub prokuratora do sądu powszechnego o stwierdzenie niezgodności działania kościoła lub inne-

[58] Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 31 marca 1999 r., w sprawie rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych, Dz. U. 1999, Nr 38, poz. 374.

go związku wyznaniowego z prawem lub statutem takiego związku. Rubryka siedemnasta przewidziana jest na wpisanie daty, sygnatury akt oraz treści decyzji o wykreśleniu z rejestru oraz o wyznaczeniu likwidatora. Ostatnia rubryka osiemnasta przeznaczona jest na uwagi, których w szczególności należy wpisać adnotacje o akcie stanowiącym podstawę rozwiązania się kościoła lub innego związku wyznaniowego. W treści rozporządzenia wskazano, że dokonując wpisu można powołać się na dokument złożony do akt postępowania rejestrowego oraz że konieczna jest aktualizacja wpisów, przy czym wpisy aktualizujące nanoszone są w formie wzmianki w rejestrze. Zgodnie z art. 4 ust. 1 i art. 5 pkt 25 ustawy z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej[59] – która weszła w życie z dniem 1 kwietnia 1999 r. – adresatem takiego wniosku jest minister właściwy do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych – w chwili obecnej jest to Minister Administracji i Spraw Wewnętrznych. Wejście w życie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania spowodowało, iż pojawiło się w tym momencie sześć kategorii kościołów i związków wyznaniowych. Zdaje się to zaprzeczać zasadzie równouprawnienia kościołów i związków wyznaniowych. Do pierwszej grupy niewątpliwie zaliczyć wypada Kościół katolicki, którego sytuacja prawna początkowo wydawała się być bliska tej, jaką mogły się cieszyć pozostałe kościoły i związki wyznaniowe, których stosunki z państwem regulowały ustawy. Ratyfikowanie konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską[60] zmieniło ten stan rzeczy. Odtąd ustawa z 17 maja 1989 r. o stosunku państwa do kościoła katolickiego w Rzeczpospolitej Polskiej[61] nie miała już takiego znaczenia. Do drugiej grupy wyraźnie należą te kościoły i związki wyznaniowe, których sytuacja prawna i majątkowa została uregulowana odrębnymi ustawami. Wynika to z treści ustawy art. 18 ust. 1 o gwarancjach sumienia i wyznania, które podobnie jak Kościół katolicki nie podlegają rejestracji. Takich kościołów i związków wyznaniowych było jednak w momencie wejścia ustawy w życie niewiele. Do trzeciej wypada zaliczyć te kościoły, których statut został uregulowany po II wojnie światowej dekretem z dnia 16 października 1945 r. (dekret dotyczył Kościoła Metodystycznego) oraz dekretem z dnia 9 września 1947 r. (dekret dotyczył kościoła Ewangelicko-Reformowa-

---

[59] Dz. U. 2003, Nr 159, poz. 1548.
[60] Dz. U. 1998, Nr 51, poz. 318.
[61] Dz. U. 1989, Nr 29, poz. 154.

nego, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego). Do czwartej wypadnie zaliczyć te kościoły i związki wyznaniowe, które przed wejściem w życie ustawy o gwarancjach zostały uznane decyzją administracyjną, a do piątej wszystkie pozostałe kościoły i związki wyznaniowe działające do tej chwili w oparciu o prawo o stowarzyszeniach. W końcu szóstą stanowić muszą te kościoły i związki wyznaniowe, którym przed wejściem w życie wspomnianej ustawy odmówiono rejestracji, wykreślono z rejestru, bądź które w ogóle się o takowy wpis nie ubiegały. Wejście w życie ustawy z dnia 26 czerwca 1997 r. o zmianie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz o zmianie niektórych ustaw[62] wprowadziło dodatkowe dystynkcje między kościołami i związkami wyznaniowymi. Ustawą tą zmieniono bowiem odpowiednie przepisy ustaw regulujących stosunek państwa do niektórych kościołów wprowadzając do treści tych ustaw odpowiednie przepisy zezwalające na zawieranie małżeństw wywołujących skutki cywilne w formie przewidzianej prawem wewnętrznym każdego z kościołów, jeżeli odpowiadają wymaganiom określonym w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym. Taki przywilej uzyskały jednak nie wszystkie kościoły, których stosunki z państwem zostały określone odpowiednimi ustawami, a tylko niektóre spośród nich, a mianowicie: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko Augsburski, Kościół Ewangelicko-Reformowany, Kościół Ewangelicko-Metodystyczny, Kościół Chrześcijan Baptystów, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Kościół Polskokatolicki, Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich, Kościół Starokatolicki Mariawitów, Kościół Zielonoświątkowy. Nie dostąpiły takiego przywileju: Kościół Katolicki Mariawitów, Wschodni Kościół Staroobrzędowcy, Karaimski Związek Religijny i Muzułmański Związek Religijny. Przyczyn takiego rozwiązania trudno dociec. Nie do końca można przyjąć, iż kierowano się względami wynikającymi z liczebności wyznawców, zresztą kwestia ta nie powinna mieć żadnego znaczenia w świetle dyspozycji art. 25 ust. 1 Konstytucji. Pewnym wytłumaczeniem może być fakt, iż wśród czterech wspólnot wyznaniowych, których władze publiczne nie uznały za godne tego, aby przed ich duchownymi można było zawierać związki małżeńskie wywołujące skutki cywilne, w rozumieniu Hodeksu rodzinnego i opiekuńczego znalazły się trzy związki wyznaniowe, których status został uregulowany jeszcze przed II wojną światową. Przy czym dwa z nich to związki wyznaniowe niechrześcijań-

[62] Dz. U. 1998, Nr 59, poz. 375.

skie. Niezależnie od przyczyn zaistniałego stanu rzeczy, należy zauważyć, iż doprowadziło to do naruszenia konstytucyjnej zasady równouprawnienia kościołów i związków wyznaniowych. Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 4 listopada 1998 r. w sprawie ogłoszenia wykazu stanowisk, których zajmowanie upoważnia do sporządzenia zaświadczenia stanowiącego podstawę sporządzenia aktu małżeństwa zawartego w sposób określony w art. 1 § 2 i 3 k.r.o.[63] – niezauważane zazwyczaj w rozmaitych opracowaniach – naruszające zresztą w zdecydowany sposób wszystkie ustawy o stosunku państwa do odpowiednich kościołów i związków wyznaniowych, w których zawarowano, iż prawo wewnętrzne kościołów określa osobę duchowną, przed którą składa się oświadczenie o zawarciu małżeństwa, uwidoczniło preferencje władzy publicznej, co do ważności kościołów i związków wyznaniowych. Wskazując w załączniku rozporządzenia wykaz stanowisk, których zajmowanie upoważnia do sporządzenia zaświadczenia stanowiącego podstawę do sporządzenia aktu małżeństwa zawartego w sposób określony w art. 1 § 2 i 3 k.r.o., wymieniono kościoły w następującej kolejności, daleki od układu alfabetycznego: Kościół Katolicki, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Reformowany, Kościół Ewangelicko-Metodystyczny, Kościół Chrześcijan Baptystów, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Kościół Polskokatolicki, Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich, Kościół Starokatolicki Mariawitów, Kościół Zielonoświątkowy. Zaistniała sytuacja w sposób logiczny stymulowała istniejące kościoły i związki wyznaniowe do tego, aby w sposób zdecydowany i jednoznaczny dążyć do uregulowania swojego statusu poprzez odrębną ustawę regulującą ich stosunki z państwem. Starały się to osiągnąć wszystkie większe związki. Jednocześnie te, które mogły się legitymować tym, że ich sytuacja prawna określona jest takimi ustawami starały się – przynajmniej w większości – doprowadzić do zmiany takowych ustaw i do polepszenia swojego statusu. Raz jeszcze godzi się przypomnieć, że wejście w życie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania poprzedziło uchwalenie Konstytucji. Zgodnie z treścią art. 25 ust. 5 Konstytucji stosunki między Rzeczpospolitą Polską a innymi kościołami i związkami wyznaniowymi określają ustawy uchwalone na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z właściwymi przedstawicielami tych kościołów i związków wyznaniowych. Jednocześnie kościoły

[63] M.P. 1998, Nr 40, poz. 554.

i związki wyznaniowe posiadające zarejestrowane statuty (prawa wewnętrzne), zmierzały do tego, aby w nowych warunkach ustrojowych zmienić ich treść i charakter. Warto zauważyć, że mimo istotnych rozbieżności doktrynalnych między kościołami, regulacje ustawowe uchwalone po 1989 r. są niezwykle podobne. Wydaje się, że było to wynikiem nie tyle zabiegów przedstawicieli kościołów i związków wyznaniowych ile efektem świadomego dążenia organów władz publicznych, które od strony technicznej przygotowywały teksty ustaw i które prowadziły stosowne negocjacje. Tak więc nie może ulegać wątpliwości, że mimo istniejących różnic w statusie funkcjonujących na terenie Rzeczpospolitej kościołów i związków wyznaniowych, do „kościołów lub innych związków wyznaniowych o uregulowanej sytuacji prawnej" należy zaliczyć kościół rzymskokatolicki, którego status regulowany jest Konkordatem oraz ustawą z 17 maja 1989 r. o stosunku państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej[64], ponadto inne nierzymskokatolickie kościoły i związki wyznaniowe, których status określają ustawy. Jak wskazano, takich kościołów i związków wyznaniowych jest 14. Oprócz tego do grupy tej zaliczyć należy wszystkie kościoły i związki wyznaniowe, które zostały wpisane do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych. Natomiast pozostałe kościoły i związki wyznaniowe nie należą do tych, które posiadają „uregulowaną sytuację prawną". Zauważone wyżej różnice między kościołami i związkami wyznaniowymi, których sytuację prawną regulują ustawy nie mają znaczenia z punktu widzenia treści art. 195 § 1 k.k. Dodać na koniec wypada, że zwrot „o uregulowanej sytuacji prawnej", użyty w treści art. 195 § 1 k.k. należy odnosić zarówno do kościołów, jak i związków wyznaniowych. Brak jakichkolwiek przesłanek na różnicowania tu statusu kościołów i związków wyznaniowych.

Nabycie osobowości prawnej podmiotów jednostek wyznaniowych uregulowano w ustawie o gwarancjach sumienia i wyznania z 1989 r.[65] oraz w poszczególnych ustawach o stosunku państwa Polskiego do poszczególnych związków wyznaniowych. Zgodnie z art. 6 ust. 1 ustawy z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego są: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny jako całość (Metropolia), diecezje, Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego, parafie, klasztory, prawosławne seminaria duchowne, szkoły

---

[64] Dz. U. 1989, Nr 29, poz. 154 z późn. zm.
[65] Jedn. tekst Dz. U. 2005, Nr 231, poz. 2603 z późn. zm.

ikonografii lub śpiewu cerkiewnego, Prawosławny Metropolitalny Ośrodek Miłosierdzia, prawosławne diecezjalne ośrodki miłosierdzia, Bractwo Młodzieży Prawosławnej, bractwa cerkiewne[66]. W myśl art. 7 ustawy o stosunku państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczpospolitej Polskiej, osobowość prawną posiadają kościół jako całość oraz jego jednostki organizacyjne: diecezje, parafie i diakonaty[67]. Inne jednostki organizacyjne kościoła mogą, na wniosek Konsystorza, uzyskać osobowość prawną w drodze rozporządzenia Ministra – Szefa Urzędu Rady Ministrów (obecnie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji)[68]. Na mocy konkretnej ustawy podmiotowość prawną uzyskują zatem pewne kategorie jednostek organizacyjnych danego kościoła czy związku wyznaniowego. Podobne rozwiązanie znalazło się w treści art. 3 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, w którym stwierdzono, że „Kościół jako całość oraz poszczególne parafie mają osobowość prawną” (art. 3 ust. 1), natomiast „inne kościelne jednostki organizacyjne, na wniosek Konsystorza, mogą uzyskać osobowość prawną w drodze rozporządzenia Ministra – Szefa Urzędu Rady Ministrów”[69]. Z powyższego wynika, że w warunkach Polski zasady przyznawania osobowości prawnej różnią się jednak w szczegółach w odniesieniu do kościołów nierzymskokatolickich.

The issue of registering churches and religious associations in the Polish legal system

Summary

Once Poland regained independence after WWI, it retained the validity of legal provisions from the period of the partitions, which resulted in incongruous administrative systems. The principle of citizens’ obligatory membership of any of the recognized religious associations was also tacitly acknowledged. The law of interwar

[66] Dz. U. 1991, Nr 66, poz. 287.

[67] Art. 7 ustawy z dnia 13 maja 1994 r. *o stosunku państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1994, Nr 73, poz. 323, z poźn. zm.

[68] W ten sposób osobowość prawną uzyskała Diakonia Polska, rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z 10.2.1999 r., Dz. U. 1999, Nr 20, poz. 178.

[69] Dz. U. 1994, Nr 73, poz. 324.

Poland distinguished between recognized religious associations, enjoying the status of legal entities acknowledged by the State, whose relations to the State, as well as organizational status, were stipulated by law, and unrecognized religious associations, enjoying the right to freely practice faith and rituals. At that time there was also an attempt to regulate legal relations between the State and the Evangelical Union Churches, the Evangelical Augsburg and Helvetian Church with superindenture in Stanisławów, the Vilnius Evangelical Reformed Church (Vilnius Unity), and the Evangelical Reformed Church with the Consistory in Warsaw. However, for numerous reasons, no normative acts were passed. The fact that in the interwar period there were no laws to constitutionally regulate the legal relations of churches and religious associations recognized by the former partitioning states, hindered the process of unifying of religious law in the Second Republic of Poland. This was further influenced by administrative practices and the antagonistic attitude of the Catholic Church to religious minorities. For their own purposes, administrative authorities divided the existing churches and religious associations, distinguishing religious associations recognized by law, unrecognized religious associations operating by virtue of the laws of former partitioning states, and religious associations not recognized by law, but tolerated by virtue of Articles 111 and 112 of the March Constitution. After WWII ended, three churches were recognized by virtue of an administrative decision, and state authorities decided to change the procedure for legal regulation of newly emerging churches and religious associations in a way different from that provided by the legislature of the Second Republic. The aim of these changes was to simplify the procedures related to the establishment of new churches and religious associations. The Decree on Associations attempted to encompass churches and religious associations. The matter was later resolved by the Decree of 5 August 1949 on the protection of free conscience and religion. Later on matters were handled by the Office for Religious Denominations. Since 1989 the register of churches and religious associations has been conducted by the Minister of Internal Affairs and Administration.